

Два погляди на «етнонаціональну ситуацію» в Іспанії

Олександр Кожановський

УДК 316.347.001.3(460)

Oleksandr Kozhanovskyi. Two Views on the «Ethnonational Situation» in Spain

The article is devoted to the ethnonational situation's issue in Spain. The author compares two different opinions on the national in Spain: on the one hand, a view that appeared in the circles of the Russian scientists on the problem proceeding from the then dominant «theory of ethnoses», and on the other hand, a Spanish look at the national issue's solution which absolutely differs from the established one in the Soviet and Russian ethnology scientific tradition.

Keywords: ethnonational situation, national issue, regional community, nation.

Александр Кожановский. Два взгляда на «этнонациональную ситуацию» в Испании

Статья посвящена вопросу этнонациональной ситуации в Испании. Автор сравнивает два взгляда на национальный вопрос в Испании: первый – тот, который сформировался в советской науке под влиянием доминирующей тогда «теории этноса», другой – испанский взгляд на решение национального вопроса, абсолютно отличающийся от устоявшегося в советской и российской этнологии научной традиции.

Ключевые слова: этнонациональная ситуация, национальный вопрос, региональное сообщество, нация.

У середині 1980-х років, тобто ще за радянських часів, у Київському видавництві «Наукова думка» вийшла друком монографія «Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире», підготовлена представниками двох академічних установ – Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (Київ) та Інституту етнографії (Москва)¹. Один із розділів розвідки був присвячений Іспанії, і в ньому йшлося майже виключно про «етнонаціональні меншини» цієї країни, оскільки в той час імміграція на її територію ще не була тією надзвичайно серйозною проблемою, на яку вона перетворилася згодом і якою є сьогодні. Тодішній підхід автора згаданого «іспанського» розділу – він також є автором цих рядків – до об'єкта своєї дослідницької роботи, так само, як і розуміння ним місця й ролі «етнічного начала» в житті людського суспільства взагалі, цілком збігалися, наскільки можна судити, зі світоглядними установками і наукового співтовариства, до якого він належав (разом з авторським колективом монографії), і потенційних читачів монографії, і в цілому читаючого (освіченого) вітчизняного суспільства, і загалом держави з її на той час давно вже усталеною політикою в «етнонаціональній сфері». Крім того, потужною була інерція утвердженого в радянській час «етноцентристського» світосприйняття, згідно з яким, усе людство природним чином ділиться на «народи-етноси» без залишку (тобто кожна людина неодмінно належить до одного з них, і ця належність офіційно фіксується документами, що засвідчують її особу). Кожен із цих «народів-етносів» вирізняється з-поміж інших своєрідністю і, як правило, усвідомлює її, має етнічну самосвідомість; його членів об'єднує (і відрізняє від представників усіх інших «народів-етносів», а то й протиставляє їм) генетичне походження, особлива

«етнічна історія» та спільні інтереси, насамперед політичні, що й робить беззаперечним право будь-якого «народу-етносу» на політичну і територіальну (як мінімум, екстериторіальну) суб'єктність, тобто політичне самоврядування, в ідеалі – самовизначення. Інерція такого підходу не тільки продовжує діяти, але й домінує у свідомості найширших кіл населення країн пострадянського простору.

Що ж до автора «іспанської» статті, то подальше проведення експериментів у тому самому напрямку, пов'язане з неодноразовим відвідуванням досліджуваної країни, привело його через кілька років після публікації названої монографії до радикального перегляду колишніх уявлень про «проблему етнонаціональних меншин» Іспанії і, ширше, про тамтешнє «національне питання». Цьому якісно іншому і, на думку автора, більш адекватному трактуванню того самого об'єкта вивчення було присвячено ряд його праць², зокрема й ця стаття – своєрідна компенсація мимовільної моральної і наукової заборгованості перед читачами згаданого розділу.

Отже, у вихідному тексті, у повній відповідності до тогочасної традиції опису Іспанії у вітчизняній науковій і суспільно-політичній літературі, ця країна охарактеризована як багатонаціональна, на території якої історично співіснує чотири нації (народи, етноси тощо). Одна з них – іспанці (власне іспанці або іспанці-кастильці) – панівна, тоді як три інші – баски, каталонці та галісійці – це пригноблені «малі народи». Кожна із названих націй має неповторний етнокультурний образ і розвинену етнічну (національну) самосвідомість. Уся територія країни ділиться на чотири етнововні ареали, в кожному з яких історично поширена мова відповідного народу (іспанська, баскська, каталонська, галісійська). Гострота «національного питання» визначається

наполегливою боротьбою пригноблених націй за свою національну рівноправність, збереження та розвитку своєї культурної і мовної самобутності, політичну національно-територіальну автономію в межах зазначених етнічних ареалів³.

Таке трактування «національного питання» в Іспанії утвердилося в нашій країні ще в 1930-х роках, коли бурхливі політичні події за Піренеями, що розпочалися після повалення монархії в 1931 році і досягли трагічної кульмінації під час кровопролитної громадянської війни, що розтяглася на кілька років, привернули до неї пильну увагу багатьох наших співгромадян. Окрім цього, постійно впадала в око така кричуща невідповідність, як відмова офіційної влади країни (за винятком короткочасного республіканського періоду) визнавати сам факт її багатонаціональності. Саме з цією обставиною перші радянські дослідники даної проблематики пов'язували граничну убогість і недостовірність опублікованих матеріалів, присвячених «національному питанню». Як розповів у своїй книзі «Сучасна Іспанія та її національно-колоніальні проблеми» (М., 1933) І. Трайнін, «один наївний німецький дослідник, який поставив собі за мету вивчити стан національних меншин в Європі, бажаючи перевірити дані щодо Іспанії, надіслав свої матеріали про каталонців, басків та інших в Головне статистичне управління Іспанії, звідки йому було надіслано своєрідну відповідь: “Повідомляємо, що жодного питання про національні меншини в Іспанії взагалі не існує. Зроблені у Вашій статті поділи на каталонські і некаталонські провінції позбавлені будь-яких підстав. Каталонія, як і Валенсія, Андалузія, землі басків, Кастилія, Галісія тощо, є ні чим іншим, як іспанськими районами, і їх населення складається зі справжніх іспанців... Офіційна мова, якою розмовляють у всій Іспанії, – іспанська... У Каталонії, Валенсії та Балеарії розмовляють іспанською, бо всі ці райони – іспанські. Це аналогічно до того, як французькі райони, де розмовляють на “патуа”, вважаються Францією. Галісійське наріччя теж є не португальським діалектом, а справжнім іспанським...”». «Коротко і ясно, – підсумовує І. Трайнін офіційну позицію Мадрида. – В Іспанії – “всі іспанці”. Права інших національностей не лише ігнорувалися, а й утискалися. Такими є установки кожної великодержавної реакції»⁴.

Існувала, однак, ще одна обставина, що порушувала струнку і по-своєму логічну, попри всю її драматичність, картину «національного питання» в Іспанії. Річ у тім, що, як багатьом відомо, крім згаданих вище чотирьох етномовних ареалів, ця країна здавна поділяється на цілий ряд регіонів, чи історичних областей, так, що межі перших і других, як правило, не збігаються: баски проживають, крім Країни басків, ще й у сусідній Наваррі; каталонці, крім Каталонії, – на більшості території Валенсії, на сході Арагону і на Балеарських островах; галісійці – не тільки в Галісії, але і в прилеглих районах Астурії та Леону; що ж до «власне іспанців», то в зону їх розселення, крім більшої частини Арагону, Наварри, Астурії, Леону і меншої частини Валенсії, повністю входять Стара й Нова Кастилія, Мурсія,

Естремадура, Андалузія та Канарські острови (номенклатуру історичних областей тут наведено за даними, отриманими до 1970–1980-х рр.). Вітчизняним аналітикам потрібно було знайти пояснення тому факту, що принаймні деякі з регіонів, населених представниками панівної нації («власне іспанцями»), як і «малі народи», вимагають для себе автономії. Водночас національно-визвольний рух самих пригноблених націй набув розмаху тільки на частині території відповідного етномовного ареалу, причому знову-таки в межах певних регіонів (у Каталонії, Країні басків та Галісії, але не у Валенсії, Наваррі чи галісійськомовних землях Астурії).

З огляду на пануючу ідеологічну парадигму радянські автори тлумачили «національно-визвольну боротьбу» як суто позитивну, вбачаючи в ній законне прагнення реалізувати «право [етнічне – О.К.] кожного народу на самовизначення». Що ж до схожих за формою рухів в іспаномовних областях, то їх розцінювали як прояви «регіоналізму» і «містечковості», пояснюючи (з посиланнями на відомі висловлювання класиків марксизму) виключно відсталістю країни, збереженням у ній глибоких пережитків феодалізму. Передбачалося, що подальший поступальний соціально-економічний розвиток неминуче покінчить із цим «обласним партикуляризмом», який має реакційний характер⁵. Ав межах розселення «етнічних меншин» той самий розвиток повинен сприяти консолідації, усуненню відмінностей між мешканцями різних територій, що належать до одного й того ж етносу, «підтягуванню» відстаючих до рівня найбільш передових і свідомих, їх долученню до визвольної боротьби цієї нації.

Проте прийшов 1975 рік. Після смерті останнього авторитарного правителя Іспанії Фр. Франка в країні розпочалися стрімкі та всебічні перетворення колишнього устрою за ліберально-демократичною моделлю – своєрідна іспанська «перебудова». Наші тодішні співгромадяни, які цікавилися «національними питаннями» в Іспанії (а таких було чимало і в наукових структурах, і в суспільстві загалом), разом з усім світом отримали можливість побачити, як вирішується це наболіле питання в умовах набутих політичних і громадянських свобод. Утім, мало хто тут сумнівався, що єдино правильним шляхом, який відповідає справедливості та здоровому глузду, може бути тільки негайне офіційне визнання національних меншин і надання їм заслуженої адміністративно-територіальної автономії в межах відповідних етномовних ареалів. Цим вони не лише забезпечать собі виживання, але й знайдуть так звані «національні квартири», в яких стануть законними господарями, що гарантує їм пріоритет власних інтересів у всіх сферах життєдіяльності. Таким чином вчорашня «тюрма народів», в якій перебували пригноблені нації (баски, каталонці і галісійці), перетворюється на простір гармонійного співіснування рівноправних народів-етносів.

Дійсно, важливою складовою постфранкістських реформ стала децентралізація державного устрою та організація широкої системи місцевого самоврядування. Інтенсивно й повсюдно обговорювана і всенародно схвалена конституція 1978 року проголосила право на

автономію «національностей і регіонів» країни, причому визначення меж новостворюваних самоврядних утворень («comunidades autnomas», тобто «автономних громад») надавалося на розсуд самих громадян, яким потрібно було висловити його через голосування. Те, що стало результатом реалізації цього права, дуже мало співвідносилось зі звичною для нас картиною етнонаціональної ситуації в Іспанії, зате виявилася справжня суть горезвісного «національного питання» в Іспанії.

Знаючи про те, що «етнос, або етнічна спільність, є сукупністю людей, які мають спільну культуру, розмовляють, як правило, однією мовою, мають спільну самоназву і усвідомлюють як свою спільність, так і свою відмінність від членів інших таких же людських груп, причому ця спільність найчастіше усвідомлюється як спільність походження»⁶, і, пам'ятаючи про важку долю пригноблених національних меншин Іспанії, вітчизняний спостерігач правомірно міг би очікувати на появу на пореформовій карті цієї країни як мінімум трьох (баскської, каталонської і галісійської) національних автономій або ж чотирьох, якби аналогічним чином захотів «оформитися» в нових умовах і домінуючий іспанський/кастильський народ-етнос. Насправді ж до 1983 року, коли масштабна структурна реорганізація майже завершилася, територія країни виявилася цілкомовито поділеною між сімнадцятьма «автономними співтовариствами» (1995 року до них додалися ще два іспанські «автономні міста» – Сеута і Мелілья – на північноафриканському узбережжі). При цьому ні одне з них не відповідало етнічній території жодного з відомих нам тамтешніх народів-етносів, зате всі вони становили ті самі історичні області (регіони), які доти трактувалися у вітчизняній історіографії як «пережитки феодалізму», результат вікової відсталості Іспанії... Тобто при вирішенні питання, безсумнівно, важливого для будь-якого народу, збереження цих «атавізмів» у свідомості іспанських громадян, очевидно, переважило етнічну згуртованість останніх і те відчуття першорядної значущості своїх етнонаціональних інтересів, яке, власне, повинно бути в них дуже сильно виражене, оскільки всі основні народи-етноси, які становлять населення країни, кваліфікувалися в нашій літературі як повноцінні нації, тобто «етноси на вищій стадії свого розвитку», що передбачає, зокрема, високий рівень «національної» (етнічної) самосвідомості. До того ж самі ці народи-етноси, добре відомі в нашій країні завдяки їх багаторазовим описам вітчизняними авторами, дивним чином взагалі ніяк себе не проявили в буремний переломний час, хоча жодних перешкод для цього ні в політичному, ні в будь-якому іншому плані не було.

Таким чином, для наших співвітчизників, які прагнуть розібратися в природі та динаміці «національної ситуації» і «національного питання» в Іспанії, настав момент, який, якщо не боятися пафосу, можна було б назвати моментом істини, принаймні з'явився привід задуматися про те, наскільки адекватними були колишні, звичні для нас, уявлення про цю ситуацію і це питан-

ня. І тоді виявляється, що народів/націй Іспанії *в нашому розумінні*, тобто чотирьох етносів, один з яких історично панує, а інші пригноблені; які мають національну самосвідомість і внутрішню згуртованість на високому рівні; які впевнені (у кожному випадку) у спільності свого походження, є (знову ж таки в кожному випадку) носіями неповторної «національної» культури й мови, і все це незалежно від місця проживання, – що таких спільнот у країні не виявлено. Їх присутність не виражена значущо ні в суспільно-політичному житті Іспанії, ні в суспільній свідомості її мешканців. Не випадково на їх позначення не існує навіть загальноприйнятих «етнічних» назв; не можна ж вважати такими терміни «каталаномовні», «баскомовні» тощо. Назви «баски», «каталонці», «галісійці», звичайно, існують і постійно використовуються, але більшість місцевого населення сприймає їх перш за все як номінацію (і самоназву) регіональних спільнот, нероздільно пов'язаних із відповідними регіонами (Країною басків, Каталонією та Галісією). У тому ж ряді, згідно з укоріненою тут традицією, стоять «наварці», «андалузійці», «арагонці», «валенсійці», «канарці» та інші «обласні спільноти». Щодо «іспанців», то це не «панівний етнос», а загальне позначення населення країни, яке постійно проживає на її території. Отже, «іспанцями» є всі перераховані вище регіональні групи (як і інші, що залишилися неназваними).

Існують, звичайно, і нижчі рівні самоототожнення – за рідною провінцією, островом, містом, церковною парафією, селищем тощо. Тобто йдеться про своєрідну територіальну ієрархію земляцьких спільнот: кожен житель країни природним чином належить відразу до кількох «народів», у низці яких кожен наступний, більший, містить попередній як свою складову частину – аж до Іспанії в цілому.

Однак дуже важливо відзначити, що, по-перше, в цій ієрархії самоототожнення відсутній такий звичний для нас «етнічний» рівень; по-друге, серед них немає якогось «головного», «основного», такого, що підлягає обов'язковій офіційній фіксації (на зразок пам'ятного для всіх у нас «п'ятого пункту») і накладає на його носія якісь обмеження або, навпаки, такого, що обіцяє йому якісь переваги; по-третє, той чи інший рівень самоідентифікації жителя Іспанії, залишаючись його приватною справою, актуалізується залежно від потреб конкретної ситуації. Упевний момент на перше місце виходить «патріотизм» стосовно до рідного селища і відчуття єдності з усіма його уродженцями, а іншою значущою для людей є вже тільки їхня регіональна належність, тоді як лояльність до рідної провінції (промійної територіальної ланки) вони відчувають досить слабо. Попри це, з часом під дією якогоось чинників саме значення рідної провінції в їхніх почуттях може стати превалюючим. Водночас в іншій частині країни динаміка може бути протилежною.

Отже, основними колективними суб'єктами внутрішньоіспанської боротьби за територіальну автономію, за збереження та розвиток своєї історико-культурної (включно з мовною) своєрідності є не міфічні народи-етноси, а регіональні спільноти. Цікаво, що з

погляду вітчизняної «теорії етносу» деякі з регіонів країни є «багатонаціональними», як-от Арагон (описуваний нашими дослідниками як населений іспанцями й каталонцями), тоді як в іспанському контексті всі постійні жителі цієї історичної області, і на їхню власну думку, і в очах навколишніх, є не ким іншим, як «арагонцями», і належать до «арагонського народу», незалежно від того, яка з трьох мов, що споконвіку існують в різних частинах цього регіону (кастильська, власне арагонська або каталонська), є рідною для них в кожному конкретному випадку.

Нещодавно відбувся цікавий епізод, досить показовий з огляду на ситуацію, яка нас цікавить. Наприкінці ХХ ст. Іспанія підписала так звану Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин. Перший звіт іспанської сторони, поданий до відповідних органів Ради Європи, які контролюють виконання умов зазначеної конвенції, надійшов у кінці 2000 року. Ознайомившись з ним, європейські чиновники сформулювали цілий ряд претензій, адресованих Іспанії. Відомо і визнано офіційними іспанськими документами, – наголошували вони, – що різні групи населення Іспанії розмовляють різними мовами і мають яскраво виражені культурні особливості, більше того, в іспанському Основному законі прямо сказано про «національності», які проживають в Іспанії. Чому ж тоді в тамтешніх законодавчих актах немає ані визначення «національної меншини», ані затвердженого списку цих «меншин»? Чомусь не йдеться про них і у звіті іспанської сторони, де згадані лише цигани, становищу яких фактично і присвячено весь звіт, ніби інших «національних меншин» в країні не існує!

Відповідаючи на критику, іспанська сторона підтвердила, що справді жодних «національних меншин» у країні немає, тому не може бути і їхнього списку, і цьому жодним чином не суперечить наявність тут «національностей», адже «національності», згідно з іспанською Конституцією, тотожні «регіонам», просто деякі регіональні спільноти самі захотіли назватися «національностями» (на цей момент так себе ідентифікують у своїх автономних статутах Каталонія, Країна басків, Галісія, Валенсія, Андалузія, Канарські та Балеарські острови), але обидві ці назви означають одне й те ж – «територіальну реальність», «певні території зі своїми історичними і культурними особливостями». І ті, й інші – складові єдиної іспанської нації, яка від початку передбачає внутрішню різноманітність – соціальну, історичну та культурну. Конституція реально забезпечує всі права і свободи громадян країни, їх рівність перед законом; захищає культури, традиції, мови та установи всіх народів Іспанії, тому й немає жодної потреби у визнанні певних груп населення «національними меншинами». Не є такою «меншиною» і місцеві цигани; просто через ряд несприятливих для цього етносу історичних та інших обставин для забезпечення його прав і свобод необхідно більше зусиль, ніж для «решти іспанців». Саме тому ситуацію з циганами іспанська влада вважає за можливе розглядати як таку, що певною мірою підпадає під цілі і завдання Рамкової конвенції.

Загалом, як зазначила у своїй відповіді іспанська сторона, термін «народ» у внутрішньоіспанському кон-

тексті може стосуватися і всієї «іспанської нації», і кожної з автономних спільнот, і, зрештою, якихось груп, що вирізняються за істотними ознаками з-поміж більшості. Це не заважає, однак, згаданим групам бути органічною складовою як «регіональної спільноти», так і «єдиного іспанського народу»⁷.

Порівняно недавній (2005–2006) гучний, але благополучно вирішений конфлікт між загальноіспанською владою і каталонським урядом навколо тексту нового автономного статуту цього регіону наочно ілюструє розуміння обома сторонами проблеми, яку ми розглядаємо. У підсумковому документі, схваленому регіональним референдумом, йдеться про «народ Каталонії», під яким розуміють «всіх тих, хто живе і працює» в даному регіоні, без будь-якого натяку на етнічні відмінності в межах цього народу, зокрема на те, що тут, мовляв, є «етнічні каталонці» і представники інших, прийшлих спільнот. Включене до тексту нового статуту непряме та однозначне визначення Каталонії як нації (звернемо увагу на звичне для Іспанії понятійно-термінологічне нерозрізнення території і населення, яке там проживає) вказує не на протиставлення «каталонської нації» (яке розуміють, звичайно ж, як регіональне співтовариство, а не як етнічну спільноту) «іспанській нації», а на прагнення представити Іспанію як «націю націй», тобто підвищити в такий спосіб статус регіонів країни, зберігши при цьому її єдність (поки що, згідно з конституцією, термін «нація» закріплений за Іспанією в цілому).

Сприйняття «національного питання» в Іспанії у нашій радянській, та й пострадянській суспільно-науковій традиції – один з численних проявів проблеми, давно вже усвідомленої і обговорюваної як у вітчизняній, так і в закордонній науці, проблемі, яка не втрачає актуальності. Йдеться про несвідоме прагнення вчених-суспільствознавців розглядати досліджуваний ними народ, який належить до іншої історико-культурної традиції, згідно з тими уявленнями та світоглядними установками, які стали невід'ємною частиною інтелектуального доробку цих вчених ще на їхній власній батьківщині, при їх формуванні як особистостей і як дослідників. Неминучим наслідком такого підходу є «конструювання досліджуваної реальності»⁸. Судячи з багатьох ознак, образ Іспанії та її населення у свідомості наших співвітчизників радянського часу є результатом екстраполяції на цю далеку країну історичного досвіду нашої батьківщини, з тим дуже важливим місцем, яке посіли в житті окремої особи і суспільства загалом, в політиці та державному устрої наші «народи»/«етноси»/«нації» і яке було усвідомлене як універсальне, притаманне всьому людству. Власне, іспанське «національне питання» в тому вигляді, в якому воно багаторазово описувалося в нашій науковій, суспільно-політичній, навчальній та іншій літературі, було мимоволі сконструйованим тут за критеріями, практично і теоретично важливими для нас, проте аж ніяк не для мешканців Іспанії та іспанської держави, які орієнтувалися у своїх мисленневих і поведінкових установках зовсім на інші критерії, на іншу історичну традицію.

Примітки

¹ Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире. – К., 1984.

² Див., напр.: *Кожановский А. Н.* Быть испанцем. Традиция. Самосознание. Историческая память. – М., 2006.

³ Национальные меньшинства и иммигранты... – С. 183 і далі.

⁴ *Трайнин И. П.* Современная Испания и ее национально-колониальные проблемы. – М., 1933. – С. 5, 6.

⁵ Див., напр.: *Трайнин И. П.* Современная Испания...; *Пономарева Л. В.* Национальный вопрос в Испании и освободительное движение каталонцев в 1931–1933 гг. // Из истории освободительной борьбы испанского народа. – М., 1959.

⁶ *Семенов Ю. И.* Этнос, нации, расы // http://scepsis.ru/library/id_75.html.

⁷ Див.: www.coe.inf.

⁸ *Brandes S.* Espana como «objeto» de estudio: reflexiones sobre el destino del antropologo norteamericano en Espana // Los espanoles vistos por los antropologos. – Madrid, 1991. – P. 240.

Переклад Ольги Поріцької